

КОМУНІКАЦІЙНІ СИСТЕМИ І РОЗУМОВІ ПРОЦЕСИ

У статті розглядається проблема зв'язку сучасних інформаційно-комунікативних систем і свідомості людини. Піддаються критиці уявлення про культурний плюралізм, доступність знання, можливості інформаційної парадигми в освіті. Характеризуються тенденції, які сьогодні є домінуючими у сфері культури.

Ключові слова: комунікаційні системи, Інтернет, культурна тенденція, знання, технологічний детермінізм.

Не буде помилковим твердження, що найбільш знаменні досягнення людства у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття пов'язані з фундаментальними зрушеннями у розвитку інформаційно-комунікативних систем і технологій. Останні постали як визначальний чинник глобальних світових трансформацій, знайшовши своє втілення зокрема в феноменах глобалізації та Інтернету. Фахівці наводять вражаючі показники, що характеризують масштаби і темпи телефонізації й інтернетизації, обсяги ринку комп'ютерів та засобів зв'язку, параметри функціонування обчислювальної техніки [3]. У таких показниках відображається, так би мовити, суто технічний бік справи. Проте із сучасною інформаційно-комунікативною революцією пов'язані глибинні соціальні, культурні, екзистенційні та антропологічні трансформації. Недаремно серед відомих визначень людини як істоти розумної, істоти політичної, істоти виробляючої, істоти граючої тощо все частіше трапляється вислів "людина комунікуюча". Це явище є суто сучасним, таким, що не має аналогів в історії.

Виникла нагальна потреба відповідним чином усвідомити характер змін, які, урізноманітнюючись і примножуючись,

набувають лавиноподібного вигляду, розгледіти тенденції, сформулювати вірогідні прогнози.

Відомо, що філософська рефлексія стосовно складних соціокультурних явищ розгортається вельми специфічно. Тут, як правило, мають місце певні стадії: ейфорична, критична, відсторонено-раціоналістична. Зараз, за деякими ознаками, спостерігається перехід від першої до другої. У змістовному плані це супроводжується прискіпливим розглядом висунутих на попередньому етапі численних тез, припущень, метафоричних образів, різноманітних кількісних розрахунків тощо.

Ця стаття є саме таким різновидом дослідницької роботи. Звичайно, проаналізувати можна лише окремі уявлення інших авторів. У цьому зв'язку відбиралося те, що, на наш погляд, є змістовним, показовим або типовим. Увага зосереджувалася на проблемі зв'язку сучасних інформаційно-комунікативних явищ і розумових процесів людини.

Перше коло проблем, яке сьогодні є предметом жвавого обговорення, стосується зв'язку критичного мислення особистості, її духовно-креативної активності із системно-технологічними особливостями комунікативних систем, що винайдені людством, – від книгодрукування до Інтернету. В епоху панування електронних медіа на зміну “людині читаючій” прийшов масовий споживач аудіовізуальної продукції. Він значно легше піддається різноманітним маніпуляціям, оскільки, за спостереженнями фахівців, поріг критичності в нього невисокий: на віру сприймається медійна продукція вельми низького гатунку – від відвертої політичної демагогії до дешевої реклами. Порівнюючи телебачення з Інтернетом, відомий мислитель У. Еко зауважує, що “наші суспільства незабаром розщепляться (або вже розщепилися) на два класи: тих, хто дивиться тільки ТБ, тобто отримує готові образи і готові судження про світ, без права критичного відбору інформації, яка надходить, – і тих, хто дивиться на екран комп'ютера, здатний відбирати і обробляти інформацію” [1, 8]. Доля істини у цьому, звісно, є. Питання полягає у тому, наскільки вона велика. З наведеним твердженням можна пов'язати принаймні дві різні тези. Перша полягає у тому, що Інтернет

культивує у своїх користувачів риси критичного і креативного мислення. Тобто йдеться про певний сучасний різновид технологічного детермінізму. Друга зводиться до уявлення, що всесвітня мережа приваблює й абсорбує інноваційний людський контингент. Припускається, що відповідна особистісна мотивація і спрямованість формується за межами комунікаційних систем, а в структурах Інтернету лише знаходить адекватну сферу реалізації. Реалізації відповідно до сучасного моменту: за інших історичних умов були інші форми втілення.

Щодо особливостей комунікаційних систем. На “сторінках” російського електронного журналу “www.zhurnal.ru” (№ 1(4)), який спеціалізується в галузі гуманітарних досліджень Інтернету, Д. Манін пропонує класифікацію комунікаційних систем, що заслуговує на серйозну увагу.

Використовується критерій *симетричності*: чи можна використовувати приймач як передавач і навпаки? Пошта і телефон є симетричними (якщо не брати до уваги телефонів-автоматів): той, хто приймає повідомлення, може і відправити його.

Наступний критерій – *протокол*: з чиєї ініціативи встановлюється зв'язок? Випадок, коли ініціатором є приймач, отримує назву “дай”-протокол”, протилежна ситуація позначається виразом “на”-протокол”. Як приклад “на”-протоколу наводиться телефонія, а “дай”-протоколу – книгодрукування.

І нарешті, критерій *валентності*: ширококомовна чи тет-а-тет? Радіо – ширококомовна, полівалентна система, де один передавач встановлює зв'язок із багатьма приймачами одразу. Пошта – моновалентна, інтимна, сам на сам.

Вказавши на деякі перехідні випадки, коли певному засобу зв'язку властиві протилежні характеристики одночасно (скажімо, газети прагнуть користуватися “на”-протоколом у разі передплати і “дай”-протоколом у разі роздрібного продажу), автор дає зведену класифікацію існуючих комунікаційних систем. Не зупиняючись на ній докладно, зазначимо, що телебачення відповідно до прийнятих критеріїв отримує такі характеристики: асиметричне, полівалентне, працююче за принципом “на”-протоколу. Інтернету властиві протилежні ознаки: симетричний, моновалентний,

працює за принципом “дай”-протоколу. Хоча технічно симетричність поки що неповна: не кожен комп'ютер може бути сервером.

У наведеному визначенні телебачення з боку своїх техніко-комунікативних характеристик постає як досконалий засіб панування і маніпулювання образом мислення і поведінкою глядачів. Умови (асиметрія) і зміст (“на”-протокол) комунікації визначає, зійсно, той, хто готує і замовляє програми (“передавач”). Приймач позбавляється як права голосу, так і права вибору й активності, зокрема розумової. Широкомовлення до того ж призводить до гомогенізації аудиторії. Канали зворотного зв'язку (листи до студії, рейтингові опитування тощо) справжнього партнерського спілкування не створюють.

Зауважимо, що у такому вигляді ситуація мала місце у недалекому минулому. Зараз стан справ із системно-технічними характеристиками телебачення дещо змінився. З'явилося кабельне (багатоканальне) і касетне телебачення, а також винахід, який це органічно доповнює, – кнопковий пульт дистанційного керування. Ліберально-технократично налаштована еліта Заходу, з якою пов'язана різка критика згубного впливу масової культури, сприйняла нововведення як торжество демократії і запоруку швидкого подолання вад масового духовного виробництва. Здавалося, що все кардинальним чином змінилося. Багатоканальність (на Заході – приблизно 50 – 70 каналів) перетворює “на”-протокол у “дай”-протокол, і глядач повертає собі право обирати. Крім того, завдяки кнопковому пульту (“вищому сучасному здобутку демократії” – за висловом деяких авторів) з'являється практика так званого “зеппінгу” – пурхання з каналу на канал, ніде не затримуючись. Споживач перетворюється у певному розумінні на автора програм, самостійно монтуєчи з численних фрагментів для себе розважальне видовище.

В уяві ліберальних теоретиків виникає ідилічна картина соціокультурних трансформацій: зникає гомогенність аудиторії; теплотики тематично і художньо диверсифікуються, і замість масового суспільства виникає плюралістична структура розвинених субкультур. Глядач – активна, творча й вільна

особистість, що завдяки сучасним інформаційним технологіям отримує необмежений доступ до духовної скарбниці людства. Аналогічні очікування пов'язувалися і з касетним телебаченням: ринок касет, змінивши стандартизовану і низькопробну продукцію ринку масових ЗМІ, сприятиме високоспеціалізованому попиту й розвитку високого смаку.

Проте сподівання виявилися марними. Оглядаючи підсумки майже тридцятилітнього розвитку згаданих технологій, О.С.Панарін констатує, що в цілому вони є безрадісними, оскільки сама по собі нова техніка культурних революцій не робить. “Замість того, щоб перетворити масове суспільство в царині свідомості і сфері смаків, – зазначає він, – нові технологічні форми були інтегровані цим суспільством і поставлені на службу вульгарно-гедоністичній чуттєвості... Дві третини касет, що активно продаються, – та сама порнуха і чорнуха маскульту...” [5, 321]. Напевно, для теоретиків технологічного детермінізму стало відкриттям, що пересічний споживач залишається тим же споживачем, незважаючи на те, які комунікаційні засоби потрапляють до його рук.

Причину цих і аналогічних розчарувань фахівці цілком справедливо вбачають у спробі вирішувати технічними засобами проблеми, які за своєю суттю не є технічними. Це соціокультурні проблеми, що потребують адекватних заходів. Хоча Інтернет як комунікативна система за принципами свого функціонування й відрізняється від телебачення (нагадаємо: симетричність, моновалентність, “дай”-протокол), він сам по собі не може бути причиною інтелектуальної або людської революції (тобто докорінної зміни масового типу людської особистості).

З нерозумінням інформаційно-комунікативної природи Інтернету пов'язані й інші вельми своєрідні оманливі уявлення. Скажімо, упевненість у тому, що з появою комп'ютерних мереж виникає небачена раніше доступність знання. “Зникають мовні, професійні бар'єри (не кажучи про відстані: Ломоносов наших днів завдяки дистанційному навчанню отримує “додому” доступ в МДУ, Сорбонну, Гарвард, Оксфорд)... практично кожному комп'ютер відкриває дані, які раніше були доступні підготовленим,

навченим, інституціональним фахівцям” [7, 56 – 57]. Дуже претензійне зауваження, яке щонайменше ставить під сумнів твердження древніх про відсутність у науці царської дороги. Невже така завдяки сучасній техніці з’являється, і те, що раніше ставало доступним лише в тривалому і важкому процесі освіти, можна отримати за допомогою комп’ютера й Інтернету? Звісно, не можна. Ілюзія доступності виникає через методологічну помилку. Важливо розрізнити три речі: 1) повідомлення, яке передається (продукт розумової діяльності людини), 2) інтерпретацію (розуміння цього повідомлення, тобто знання, яке виникає), 3) комунікацію як лише операцію передачі повідомлення. У сучасному суспільстві ця остання операція і є визначальною. За словом “інформація” криється саме комунікація (операція трансляції), а не знання. Доступ до бібліотечних фондів Оксфорду і Гарварду – це ще не доступ до знань. Не так давно один із провідних теоретиків постіндустріального суспільства Й. Масуда, ототожнюючи інформацію і знання, писав, що “в інформаційному суспільстві провідна галузь – *інтелектуальне виробництво*, а його осереддя – виробництво знань” [2, 38]. Проте ця тенденція не стала домінуючою, і символом сучасного світу став Інтернет – система за своєю природою головним чином комунікаційна. Людиною інформатизованого й інтернетизованого суспільства є не той, хто знає більше, а той, хто залучений до більшої кількості інтенсивних і розмаїтих комунікаційних контактів.

У тісному зв’язку з описаним вище неадекватним розумінням співвідношення знання, інформації і комунікації знаходяться деякі варіанти дуже популярної сьогодні концепції інформатизації і комп’ютеризації освіти. Тут, щоправда, не йдеться про пряме ототожнення знання і повідомлення, проте роль мережових технологій явно переоцінюється. Палкий прихильник цих технологій, міністр освіти Російської Федерації В. Філіппов інтерпретує інформатизацію як “парадигму системи вищої освіти”: “Ті, хто вступає [до ВНЗ. – М.В.] сьогодні, ще будуть навчатися за традиційною схемою, хоча і з використанням електронних засобів. Але у перспективі... скажімо, років через десять, ми будемо мати абсолютно нову, як ми кажемо, “парадигму системи вищої освіти”.

Місце традиційного ВНЗ займе віртуальний університет. Студент у такому університеті може жодного разу не з'явитися! Й екзаменів складати не буде. Він іспити складе... за допомогою Інтернету... Уже існують програми, коли студентові читають лекції в інтерактивному режимі” [8]. Це дещо інша форма нерозуміння суттєвої різниці між процесом пізнання, освітою, з одного боку, і процесом інформування, комунікації – з іншого. Якщо до цього ідилічного прогнозу додати ще наведені вище міркування про “сучасного Ломоносова”, який перетворюється на великого хіміка, сидючи за екраном монітора, без повсякденної практичної роботи в лабораторіях, без власноручного виконання незліченних експериментів, без особистісного живого спілкування з видатними колегами-фахівцями, то безглуздість картини стає ще очевиднішою.

Методологія науки вже давно звернула увагу на феномен особистісного знання, який докладно проаналізовано в працях М.Полані. Пізніше були дослідження Г.Коллінза. Він вивчав мережу вчених, що були зайняті побудовою так званого ТЕА-лазера. Згідно з його висновками, лише особистісні контакти в процесі безпосередньої взаємодії і практична участь у спільній роботі забезпечували передачу від ученого до вченого прихованого, неформалізованого знання, від якого залежав успіх проекту. Текстова комунікація у всевітній мережі цього аспекту пізнання забезпечити не може.

Коректно вести мову не про якусь “нову інформаційну парадигму в освіті”, яка має прийти на зміну “застарілій” теперішній. Дистанційна освіта, мережеві технології мають бути інтегровані існуючою традиційною системою як важливий і необхідний сьогодні елемент. Таке рішення доцільне і з огляду на деякі інші обставини. Фахівці цілком справедливо наголошують, що домінування Інтернету в цілісній структурі освітньої діяльності ставить під загрозу системний характер наукового знання і програм навчання. Виникає плюралістична картина розмаїття думок, розмиваються межі правильного і неправильного. Часто подібне сприймається як прояв демократизації освіти, викорінення її тоталітарних тенденцій.

Питання про принципи системності, логічності, дисциплінарності в освіті надзвичайно важливі. Проблема глибинного зв'язку знання і влади, знання і дисципліни була блискуче розкрита в працях М.Фуко. Необхідність збереження згаданих принципів конче потрібна й тому, що завдяки їм наука й освіта в загальній системі сучасної культури виконують унікальну функцію – функцію противаги процесам хаотизації логосфери.

У ширині культури західних суспільств виникли і набули сили тенденції, які ще в 60-ті роки минулого століття описав А.Моль. Він вважав, що із закінченням географічного освоєння світу і виникненням ЗМІ, завдяки яким усі люди опинились зануреними в єдине комунікаційне середовище, почалася сучасна епоха. Характер культури, що їй властива, був визначений А.Модем як *мозаїчний*: “Ця культура вже не є в основному продуктом університетської освіти, тобто деякої раціональної організації; вона є підсумком щоденно впливаючого на нас безперервного, ясного і невпорядкованого потоку випадкових повідомлень. Ми засвоюємо її через засоби масової комунікації... в пам'яті залишаються лише побіжні враження і скалки знань та ідей. Ми залишаємося на поверхні явищ...” [4, 45]. Для людини характерно спонтанно-випадкове сприйняття соціального оточення, враження створюють більш-менш сильно діючі на неї факти. При цьому не застосовується ні інтенсивність критичного міркування, ні розумові зусилля. Засоби ж масової інформації аж ніяк не керуються у своїй діяльності ідеєю просвітництва громадськості, прищожуючи за принципом: “постачати всім те, що доведеться і коли доведеться”. Вираз “доведеться”, щоправда, потребує уточнень. А.Моль слушно зауважує, що реальна цінність знань ніколи не є обов'язковим критерієм для їх добору засобами масової інформації: панівним є критерій “економії зусиль”. Відбираються теми, що є легкими для викладу і розуміння, а тому не потребують значних витрат для свого оформлення.

Легко переконатися, що й Інтернет-практики аж ніяк не можуть бути альтернативою мозаїчності культури, а лише поглиблюють і підсилюють її. У цьому сенсі вони є скоріше альтернативою стратегії освіти.

Не змінює всесвітня мережа й іншої тенденції сучасної культури, яку також проаналізував А.Моль. Ідеться про зростаючу необхідність у всьому користуватися допомогою спеціаліста. Сьогодні він – головна діюча особа в будь-якій справі є свій спеціаліст. Виникає фундаментальний принцип існування людини як суб'єкта знання: Річ є не в тому, щоб *знати*, а в тому, щоб знати, *хто повинен* знати. А!Моль порівнює західню культуру з телефонним довідником, з універсальним бюро довідок [4, 357]. Це дає ключ до розуміння однієї з істотних рис Інтернету – його пошукового характеру. Критично налаштовані гуманітарії іноді розцінюють Інтернет як “інформаційний кінець історії”, маючи на увазі, що процес виробництва нового знання тут підмінюється машинною обробкою даних, які вже наявні в інформаційних мережах! Вказується на небезпечність ілюзії стосовно всесвітньої мережі як практично невичерпного резервуару готового знання. Звідси зростає і впевненість у тому, що на зміну романтикам класичної науки, творцям несподіваних, ризикованих і часто небезпечних ідей мають прийти винахідливі оператори, що вміють працювати з інформаційними технологіями та системами! Якщо залишити осторонь деякі крайнощі, які містяться у таких твердженнях, слід зазначити, що альтернатива між “креативною” і “пошуковою” інтенціями все ж таки існує!

У відомій книзі одного з кращих менеджерів автомобільної промисловості Д.Якокки є вельми показові міркування: “Люди, які відвідують мене в корпорації “Крайслер”, часто бувають вражені тим, що на моєму столі немає комп’ютерного терміналу. Вони, здається, забувають, що усе те, що виходить із комп’ютера, хтось повинен до нього закладати. Головна проблема американського бізнесу полягає у надмірному обсязі інформації, з якою мають справу більшість менеджерів. Вона паморочить їм голову... і вони не знають, що з нею робити. Ключ до успіху не в інформації. Він у людях. Тому для заміщення вищих управлінських посад я підішкую певномних роботях” [Цит. за: 6, 90]. Проблема існує.

У нашій статті увага приділялася окремому сегменту рефлексивного поля проблем – взаємозв’язку комунікативних практик і когнітивних процесів. Взагалі питання філософської

розуміння стосовно описаних проблем є практично значущими з огляду на їх тісний зв'язок з пріоритетами політики в галузі науки, освіти, культури.

1. Еко У. От Интернета к Гутенбергу // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 32. – С. 5 – 14.
2. Масудд, Й. Комп'ютопія! // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 36 – 50.
3. Мельянцева В.А. Информационная революция – феномен “новой экономики” // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – №2. – С. 3 – 10.
4. Моль А. Социодинамика культуры. – М.: Прогресс, 1973. – 406 с.
5. Пашарин А.С. Искушение глобализмом. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 416 с.
6. Пузанов В.И. Интеллектуальные потенциалы США и России: на пути к конкуренции умов // США и Канада. – 1999. – № 12. – С. 76 – 90.
7. Романовский Н.В. Социология знания – новые вызовы // Социологические исследования. – 2001. – № 3. – С. 54 – 63.
8. Филиппов В. Виртуальный университет: уже не фантастика // Московские новости. – 1999. – № 24.

Михаил Ведмедев. Коммуникационные системы и мыслительные процессы. В статье рассматривается проблема связи современных информационно-коммуникативных систем и сознания человека. Подвергаются критике представления о культурном плюрализме, доступности знания, возможностях информационной парадигмы в образовании. Характеризуются тенденции, которые сегодня являются доминирующими в сфере культуры.

Ключевые слова: коммуникативные системы, Интернет, культурная тенденция, знания, технологический детерминизм.

Mikhailo Vedmedev. Communicative system and mental processes. The article examines the problem of connection between modern information communicative systems and human consciousness. The author criticizes conceptions of cultural pluralism, knowledge accessibility, information paradigm abilities. Contemporary dominating cultural tendencies are characterized.

Key words: communicative systems, Internet, cultural tendency, knowledge, technological determinism.